

Krzysztof Boroda, Piotr Guzowski
Warszawa

Przeliczniki demograficzne w szacunkach zaludnienia terenów wiejskich w Królestwie Polskim w drugiej połowie XVI wieku*

Podstawą dotychczasowych szacunków liczby ludności wiejskiej Korony w drugiej połowie XVI wieku są dane zawarte w rejestrach poboru podatku łąkowego z lat 1578–1583, obejmującego niemal wszystkie grupy społeczne żyjące na wsi, zarządzanego w ramach realizacji reform skarbowych i zebranego według zaktualizowanej podstawy podatkowej¹. Wykorzystywali je w swoich próbach ustalenia stanu populacji Józef Mitkowski², Stanisław Hoszowski³, Witold Kula⁴, Egon Vielrose⁵, Tadeusz Ładogórski⁶, Irena Gieysztorowa⁷ oraz autorzy poszczególnych tomów serii *Atlas Historyczny Polski*, dla których punktem wyjścia były obliczenia zaproponowane jeszcze w końcu XIX wieku przez

* Przygotowanie publikacji finansowane w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2015–2020, projekt: *Atlas historyczny Polski XVI wieku – dopełnienie serii*.

¹ Irena Gieysztorowa, *Wstęp do demografii staropolskiej*, Warszawa 1976, s. 166–167.

² Józef Mitkowski, *Uwagi o zaludnieniu Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 10, 1948, s. 121–130.

³ Stanisław Hoszowski, *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII wieku)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 13, 1951, s. 137–198

⁴ Witold Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku)*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, 13, 1951, s. 23–106.

⁵ Egon Vielrose, *Ludność Polski od X do XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 5, 1957, nr 1, s.3–49.

⁶ Tadeusz Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958.

⁷ Irena Gieysztorowa, Anna Żaboklicka, *Rejestry poborowe Mazowsza z XVI wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 3, 1955, nr 2, s 338–355.

Adolfa Pawińskiego. Kilkudziesięcioletnie studia demograficzne zaowocowały pewnymi konkluzjami, które podsumowała Irena Gieysztorowa. Najważniejsza z nich i niebudząca wątpliwości u innych specjalistów dotyczy zalecenia używania w analizie oryginalnych rękopiśmiennych rejestrów podatkowych, a nie ich bardzo ułomnej edycji w serii *Źródła Dziejowe*. Pozostałe uwagi dotyczyły zrewidowania przeliczników stosowanych w dotychczasowych szacunkach⁸.

Rejestry z roku 1578, zgodnie z wytycznymi uniwersału z 10 czerwca, podają informacje o liczbie opodatkowanych w danej miejscowości osiadłych łańów kmiecych, sołtysich, szlachty bezkmiecej, pustych i należących do karczmarzy. Ponadto podatek mieli płacić komornicy (z bydłem i bez), rzemieślnicy, młynarze, rudnicy i przedstawiciele innych zawodów protoprzemysłowych (zwykle od swych urzędzeń)⁹. Podobny zakres fiskalizmu zakładały w stosunku do ludności wiejskiej sejmy i uniwersały z lat 1580 i 1581¹⁰.

Rejestry podatku łańowego, w przeciwieństwie do późniejszych spisów podatku poglównego czy spisów ludności, nie zawierają więc bezpośrednich informacji na temat stanu populacji i w celu oszacowania na ich podstawie liczby ludności niezbędne jest zastosowanie pewnych przeliczników demograficzno-gospodarczych. Kluczowe zagadnienie w tym kontekście stanowi określenie zaludnienia jednego zanotowanego w rejestrze podatkowym łańu kmiecego i zagrodowego. Jak stwierdziła Irena Gieysztorowa, o wskaźniku tym „decyduje wielkość [arealu – dop. PG] gospodarstwa kmiecego i stopień rozdrobnienia własności szlacheckiej na badanym terenie”¹¹. W dalszej kolejności ważne jest też ustalenie przeciętnej liczby członków chłopskich i szlacheckich gospodarstw domowych.

Liczba gospodarstw kmiecych przypadających na łań

Pierwsze zagadnienie dziś już nie budzi kontrowersji. Przyjęte przez Adolfa Pawińskiego i jego bezpośredniego krytyka, Władysława Czerkawskiego, sztywne dla całego kraju przeliczniki 2 (A. Pawiński)¹² lub 2,5 (W. Czerkawski)¹³

⁸ Szerzej o dyskusji nad przelicznikami w dotychczasowych badaniach wypowiada się Krzysztof Boroda w niniejszym tomie.

⁹ *Volumina constitutionum*, t. II: 1550–1609, vol. 1 1550–1585, wyd. Stanisław Grodziski, Irena Dwornicka, Wacław Uruszczyk, Warszawa 2005, s. 421–424, 455–463.

¹⁰ Tamże, s. 432–443.

¹¹ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [1], s. 162.

¹² Adolf Pawiński, *Wielkopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XII. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. Adolf Pawiński, t. 1, Warszawa 1883, s. 85–87; tenże, *Małopolska*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XIV. *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, opr. A. Pawiński, t. 3, Warszawa 1886, s. 39, tab. 12.

¹³ Władysław Czerkawski, *Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności” 1897, nr 2, s. 8–12.

gospodarstw kmięcych na jeden łan osiadły, zostały podważone przez Witolda Kulę, zwracającego uwagę, w oparciu o badania nad szesnastowieczną gospodarką kmięcą, na konieczność regionalnego zróżnicowania tego wskaźnika¹⁴. Z kolei Irena Gieysztorowa zaproponowała właściwy sposób ustalenia odpowiednich, charakterystycznych dla poszczególnych części kraju przeliczników. Powinno się to odbywać przez porównanie podanych w rejestrze podatkowym z 1552 roku danych o liczbie gospodarzy chłopskich z liczbą łanów w najbliższym chronologicznie rejestrze podatkowym odnotowującym wielkość opodatkowanego areálu, czyli z lat 1563/1564¹⁵. Zostanie to zrealizowane podczas prac nad dokończeniem serii wydawniczej *Atlas Historyczny Polski*. Niestety podatek z 1552 roku nie dotyczył Prus Królewskich, a zachowany zasób źródeł nie obejmuje wszystkich pozostałych terytoriów kraju. Zachowane sumariusze podatkowe umożliwiły Krzysztofowi Borodzie, zgodnie z instrukcją Ireny Gieysztorowej, ustalić przeliczniki dla części województw i powiatów koronnych. Można wśród nich zaobserwować duże wahania od 0,8 gospodarstwa kmięcego na łan dla Kujaw po 3,5–4,5 dla północnej części Rusi Czerwonej (tab. 1).¹⁶

Zróżnicowanie występujące między poszczególnymi powiatami czy ziemiąmi w ramach tych samych województw wskazuje na konieczność ustalania przeliczników właśnie na możliwie najniższym poziomie administracyjnym w oparciu o zachowane rejestry. Z drugiej strony należy pamiętać, że na wielkość areálu gospodarstw kmięcych znaczący wpływ miały miejscowe warunki ekonomiczne, zasięg lokalnych i regionalnych rynków, który nie pokrywał się z granicami administracyjnymi kraju, a także polityka gospodarcza i osadnicza właścicieli dóbr. Rejestry podatkowe nie pozwalają jednak na ustalenie struktury własności łanów kmięcych wewnątrz wsi, co jest możliwe jedynie w oparciu o inwentarze, zachowane na większą skalę w dobrach wielkiej własności – głównie królewskich i kościelnych. Z dotychczasowych badań wynika, że kmięcie w królewskich i dobrach biskupich, klasztornych czy kapitulnych dysponowali większym areąłem niż we wsiach szlacheckich¹⁷. Przeciętna wielkość gospodarstw

¹⁴ W. Kula, *Stan* [4], s. 57.

¹⁵ Irena Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [w:] *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w połowie XVI wieku*, red. Władysław Pałucki, część II: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 1973, s. 77–87; też, *Wstęp* [1], s. 80–82.

¹⁶ Różnice średnich wielkościach gospodarstw i liczby gospodarstw kmięcych na jeden opodatkowany łan dla części Mazowsza w porównaniu do wyliczeń I. Gieysztorowej (*Wstęp* [1], s. 168–169) w części przypadków wynikają z uwzględnienia niewykorzystanych przez nią retent (ziemie sochaczewska, gostyńska, czerska i województwo płockie). W pozostałych natomiast (ziemie warszawska, ciechanowska i nurska) to zapewne efekt z kolei uwzględnienia przez nią retent zawartych w innych sumariuszach niż zbiorcze.

¹⁷ W. Kula, *Stan* [4], s. 59; I. Gieysztorowa, *Wstęp* [1], s. 180.

Tabela 1. Areal gospodarstw kmiecych wg poboru z lat 1552 i 1563

Województwo	Powiat/ziemia	Areal przeciętne- go gospodarstwa chłopskiego w łanach	Liczba gospodarstw kmiecych na łan
Bełskie	całość	0,28	3,53
Brzeskie	całość	1,27	0,79
Chełmskie	chełmska	0,42	2,38
Inowrocławskie	całość	1,08	0,92
Kaliskie	kaliski, pyzdrowski, koniński	0,69	1,45
Kaliskie	gnieźnieński, nakielski, keyński	0,86	1,16
Krakowskie	całość	0,48	2,08
Lubelskie	lubelski, urzędowski	0,44	2,28
Lubelskie	łukowska	0,35	2,86
Łęczyckie	całość	0,73	1,37
Mazowieckie	z. łomżyńska (p. łomżyński, zambrowski, ostrołęcki, kol- neński)	0,88	1,14
Mazowieckie	z. warszawska (p. warszawski, błoński, tarczyński)	0,31	3,20
Mazowieckie	z. ciechanowska	0,63	1,58
Mazowieckie	z. wyszogrodzka	0,62	1,62
Mazowieckie	z. czerska (p. czerski, grójecki, warecki)	0,33	3,02
Mazowieckie	z. liwska	0,52	1,91
Mazowieckie	z. wiska	0,72	1,39
Mazowieckie	z. nurska	0,54	1,86
Mazowieckie	z. zakroczymska	0,65	1,54
Płockie	całość	0,68	1,47
Poznańskie	całość	0,72	1,39
Rawskie	z. gostynińska	0,55	1,82
Rawskie	z. sochaczewska	0,37	2,67
Rawskie	z. rawska	0,47	2,11
Ruskie	sanocka	0,35	2,82
Ruskie	lwowski, żydaczowski	0,27	3,68
Ruskie	przemyska	0,22	4,53
Sieradzkie	sieradzki, szadkowski	0,59	1,68
Sieradzkie	piotrkowski, radomszczański	0,52	1,90
Sieradzkie	wieluński, ostrzeszowski	0,52	1,92

Źródło: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego II, ks. 19, s. 7–143 (1552 r.); o. I, ks. 94, k. 1–72 (1563 rok); o. II, ks. 24, k. 4–67 (1563 r.).

kmiecych w starostwie sanockim wynosiła ok 0,6 łanu¹⁸, podczas gdy we wszystkich wsiach ziemi sanockiej była o niemal połowę mniejsza (0,35 łanu). Podobnie chłopci w starostwie korczyńskim gospodarowali przeciętnym arealem o powierzchni 0,58 łanu¹⁹, a średnia wielkość ziemi należącej do chłopów w całym województwie krakowskim wynosiła 0,1 łanu mniej. Jeszcze mniejsza różnica widoczna jest w przypadku ziemi chełmskiej, w królewskich przyciętnie chłopci dysponowali arealem półłanowym²⁰, podczas gdy średnia dla gospodarstw całej ziemi wynosiła 0,43. O tym jednak, że nie jest to reguła bez wyjątków, świadczy przebadana przez Alinę Wawrzyńczykową struktura gospodarstw kmiecych w królewskich na Mazowszu. Według sumariuszy poborowych z 1564/65 roku w trzech województwach mazowieckich: mazowieckim, płockim i rawskim opodatkowano 25 328 łanów kmiecych ziemi, zaś Alina Wawrzyńczykowa ustaliła przeciętny areal w dobrach królewskich obejmujących 4403,5 łanu (17,4%). Dominującą tendencją jest oczywiście posiadanie większych gospodarstw przez kmieci królewskich nad przeciętnymi w regionie, ale widoczne są miejsca o odwrotnej prawidłowości – ziemi: warszawska, łomżyńska, wiska oraz województwo płockie (tab. 2).

W świetle dotychczasowych badań nietrudno też wskazać przypadki przewagi wielkości przeciętnego arealu kmiecego w dobrach kościelnych nad szlacheckimi. Średnia dla połowy powiatów województwa kaliskiego, obejmujących m.in. gnieźnieński, wynosiła 0,86 łanu na jedno gospodarstwo chłopskie we wszystkich rodzajach dóbr, a przeciętny areal będący w dyspozycji chłopów w majątkach kapituły gnieźnieńskiej miał 1,16 łanu²¹. Dla województwa inowrocławskiego przeciętną wielkość arealu gospodarstw chłopskich wyliczono na 1,08 łanu, a w kujawsko-dobrzyńskiej grupie kluczy dóbr biskupów włocławskich według Leonida Żytkowicza kmiecie dysponowali ziemią o powierzchni 1,8 łanu²². Z kolei w powiatach województw sieradzkiego i łęczyckiego przeciętni kmiecie uprawiali areal od 0,52 (sieradzkie) do 0,73 łanu (łęczyckie), a w tamtejszych dobrach biskupów włocławskich kmiecie posiadali średnio 0,55 łanu²³.

Zarówno dane z dóbr kościelnych, jak i królewskich wskazują, że nie muszą być one reprezentatywne dla struktury arealu wszystkich gospodarstw danego regionu.

¹⁸ Piotr Guzowski, *Chłopi i pieniądze na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Kraków 2008, s. 93–95.

¹⁹ Andrzej Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964, s. 104.

²⁰ Kazimierz Arłamowski, *Chłopi w królewskich ziemi chełmskiej w świetle lustracji 1564/65 i 1661/65*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 9, 1995, s. 5.

²¹ Leonid Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI wieku*, t. 1, Warszawa 1962, s. 43.

²² Tamże, t. 2, tab. 1, s. 11.

²³ Tamże.

Tabela 2. Wielkość areалу gospodarstw kmiecych na Mazowszu

Województwo	Ziemia	Przeciętna wielkość areалу gospodarstw kmiecych we wszystkich rodzajach dóbr	Przeciętna wielkość areálu gospodarstw kmiecych w królewskich rodzajach dóbr	Liczba gospodarstw kmiecych na łąn we wszystkich rodzajach dóbr	Liczba gospodarstw kmiecych na łąn w królewskich rodzajach dóbr
Mazowieckie	ciechanowska	0,63	0,62	1,58	1,61
	czerska	0,33	0,55	3,02	1,80
	liwska	0,52	0,70	1,91	1,44
	łomżyńska	0,88	0,63	1,14	1,60
	nurska	0,54	0,53	1,86	1,87
	warszawska	0,31	0,58	3,20	1,71
	wiska	0,72	0,61	1,39	1,63
	zakroczymska	0,65	0,76	1,54	1,32
Płockie	całość	0,68	0,35	1,47	2,83
Rawskie	gostyńska	0,55	0,61	1,82	1,64
	rawska	0,47	0,60	2,11	1,66
	sochaczewska	0,37	0,44	2,67	2,28

Źródło: obliczenia własne na podstawie Alina Wawrzyńczyk, *Gospodarstwo chłopskie na Mazowszu w XVI i początkach XVII wieku*, Warszawa 1962, tab. XI, s. 59.

Podsumowując pierwszą część rozważań należy przychylić się więc do dawnej propozycji Ireny Gieysztorowej, która pisała: „Wydaje się zatem, że nie ma innej drogi do uprecyzyjnienia szacunków liczebności ludności chłopskiej w XVI–XVIII w. jak poprzez rozszerzenie badań nad wielkością gospodarstwa kmieiego we wszystkich trzech typach własności w poszczególnych, silnie zróżnicowanych pod tym względem ziemiach”²⁴. Jest to obecnie o tyle łatwiejsze, że dysponujemy publikacją pełnej serii pierwszej lustracji dóbr królewskich z lat 1564/65 i możliwe jest wykorzystanie w szerszym zakresie niż dotąd zachowanych inwentarzy dóbr kościelnych. Chcąc więc oszacować liczbę gospodarstw przypadających na jeden opodatkowany łąn kmieicy w latach 1578–1581, musimy zastosować zróżnicowane lokalnie i własnościowe przeliczniki wynikające z porównania na najniższym administracyjnie poziomie zarejestrowanych kmieici w roku 1552 i łąnów w roku 1563, a w przypadku braku takiej możliwości zastosować przeliczniki wynikające z analizy inwentarzy miejscowych dóbr królewskich lub kościelnych z zastrzeżeniem, że średni areał gospodarstw kmiecych w tego rodzaju majątkach był zapewne wyższy niż w szlacheckich.

²⁴ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [4], s. 180.

Liczba osób w gospodarstwie domowym chłopskim

Drugim ważnym problemem badawczym związanym z próbami oszacowania stanu populacji wiejskiej jest konieczność ustalenia kolejnego przelicznika, tj. – wielkości gospodarstw domowych kmieci, komorników, ogrodników, rzemieślników, a także szlachty. Punktem wyjścia dyskusji w tej sprawie były wspomniane wyżej propozycje Adolfa Pawińskiego, które poddał krytyce Władysław Czerkawski, a po latach częściowo zaakceptowała Irena Gieysztorowa (tab. 3).

Tabela 3. Propozycje przeliczników liczebności gospodarstw domowych

Liczba osób na gospodarstwo	Pawiński	W. Czerkawski	I. Gieysztorowa
Kmiece	5–6	7	6
Komornicze	4	5	5
Ogrodnicze	4	5	4
Rzemieślnicze	5	5	5
Szlachty zagrodowej	5	7	5
Dworskie/folwarczne	11	•	10

Źródło: Adolf Pawiński, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XII [12], s. 91; tenże, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XIV [12], s. 39, tab. 12; W. Czerkawski, *Metoda badania* [13], s. 8–12; I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad*, [15], s. 77–87; też, *Wstęp* [4], s. 107, 182–183.

Wszystkie dotychczasowe przeliczniki brały się z analizy szczątkowych informacji zachowanego dla kilku miejscowości fragmentu rejestru pogłównego 1590 roku, a Irena Gieysztorowa próbowała w swoim podręczniku demografii historycznej odwołać się do danych ze spisu ludności Księstwa Warszawskiego z 1810 roku, ostatecznie poddając je krytyce i pozostając przy jednolitym przeliczniku 6 osób na rodzinę kmiecia²⁵.

W sytuacji znacznego zróżnicowania przeciętnego areалу gospodarstw chłopskich na terenie Korony w celu oszacowania stanu populacji chłopskiej konieczne jest również zróżnicowanie przelicznika oznaczającego liczbę osób przypadających na jedno gospodarstwo. Od czasu publikacji książki Ireny Gieysztorowej rozwinęły się badania demograficzne nad rodziną i gospodarstwem domowym ludności wiejskiej w okresie staropolskim, w których zaadaptowano specjalistyczną terminologię demograficzną wprowadzającą za Peterem Laslettem zróżnicowaną klasyfikację gospodarstw domowych. Wszyscy badacze szacujący dotąd liczbę ludności kraju posługiwali się wielkością 5-osobowej rodziny biologicznej, do której arbitralnie dodawali, jak Adolf Pawiński czy Irena Gieysztorowa, po jednym służącym

²⁵ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [4], s. 105–109.

na łan kmiecy. Dziś, odwołując się do nowszych badań, musimy oprócz rodziny biologicznej wymienić inne terminy związane z analizą demograficzną: gospodarstwo domowe złożone z gospodarza, żony, dzieci, krewnych i czeladzi, a także charakterystyczne dla Europy Środkowej pojęcie dymu mieszkalnego, które oprócz gospodarstwa kmiecego obejmuje zamieszkujące z nim pod jednym dachem gospodarstwo komornicze²⁶. W związku z tym, że rejestry podatkowe z lat 1578–1581 notują jako oddzielną kategorię komorników, dla których gospodarstw należy przyjmując odrębny przelicznik, w naszych rozważaniach należy skupić się na przeciętnej liczebności wężiej rozumianego kmiecego gospodarstwa domowego (a nie dymu).

Z analizy największej bazy grupującej dane demograficzne gospodarstw chłopskich z końca XVIII i początków XIX wieku wykorzystywanej przez Mikołaja Szołtyśka, podzielonej terytorialnie na kilka regionów z obszaru Królestwa Polskiego i Śląska wynika, że przeciętne zaludnienie gospodarstwa wahało się od 4,62 na Warmii do ponad 6 w Wielkopolsce (tab. 4)²⁷.

Tabela 4. Liczebność gospodarstw na terenie Królestwa Polskiego i Śląska na przełomie XVIII i XIX wieku

Numer regionu	Region	Liczba gospodarstw	Liczba osób	Liczba wsi	Przeciętne zaludnienie gospodarstwa chłopskiego	Przeciętne zaludnienie dymu
1	Warmia	545	2543	10	4,62	4,67
2	Wielkopolska	846	5763	37	6,02	7,06
3	Kujawy	2065	13320	181	5,46	6,45
4	Powiat ostrzeszowski	1317	8358	43	5,58	6,35
5	Powiat wieluński	1909	9945	54	4,93	5,21
6	Województwo krakowskie	2511	14371	81	5,4	6,18
7	Śląsk	2445	12265	28	5,23	5,44
8	Ziemia chełmska	4520	25193	110	5,36	5,59

Źródło: M. Szołtysek, *Rethinking East-Central Europe* [27], s. 600.

Występujące pod koniec istnienia I Rzeczypospolitej różnice w zaludnieniu gospodarstw chłopskich występowały też w okresie wcześniejszym. Z przeliczonych przez Michała Kopczyńskiego danych pogłównego z 1590 roku z czterech

²⁶ Michał Kopczyński, *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku*, Warszawa 1998, s. 89.

²⁷ Mikołaj Szołtysek, *Rethinking East-Central Europe: Family Systems and Co-residence in the Polish-Lithuanian Commonwealth*, t. 1, Bern 2015, s. 600.

miejsowości małopolskich wynika, że gospodarstwa chłopów polskiego pochodzenia były mniejsze (przeciętnie liczyły 4,9 osoby, mediana – 5) niż kmieci w wsiach zamieszkałych przez Rusinów (przeciętnie 7 osób, mediana – 7)²⁸. W świetle siedemnastowiecznych rejestrów pogłównego zaludnienia chłopskich gospodarstw domowych w województwie pomorskim (1662) było znacznie większe niż na Podlasiu (1662, 1673, 1674), nawet jeśli weźmiemy pod uwagę, że w swoich obliczeniach Michał Kopczyński skupił się na dymie²⁹, Anna Laszuk na wężej rozumianym gospodarstwie domowym³⁰, a wykorzystywane przez nich źródła nie rejestrowały dzieci poniżej 10. roku życia, żebraków i osób niedołącznych.

Według badaczy gospodarki wiejskiej największy wpływ na liczebność chłopskiego gospodarstwa domowego miała wielkość rodziny biologicznej, uposażenie w ziemię oraz obciążenie pańszczyzną³¹, decydujące o zapotrzebowaniu na służbę. W tym kontekście istotna była więc nie tylko sytuacja materialna kmieci, ale również polityka gospodarcza właściciela dóbr wykorzystującego pracę na rzecz folwarku, lokalna koniunktura czy warunki geograficzne. Niestety demografowie historyczni stosunkowo rzadko próbują szczegółowo powiązać w swoich badaniach parametry demograficzne z ekonomicznymi, a w dodatku posługują się nieprecyzyjnymi, z punktu widzenia ekonomicznego, terminami, jak chłopci pełnorolni, półrolnicy, czynszownicy, niepełnorolni³². W wyjątkowej i pod tym względem pracy Michała Kopczyńskiego autor jako gospodarstwa pełnorolne sklasyfikował gospodarstwa sołtysie, lemańskie, gburskie i olęderskie, a do niepełnorolnych zaliczył m.in. gospodarstwa ogrodników, ratajów i komorników oraz podjął próbę powiązania danych demograficznych i ekonomicznych zawartych w materiałach inwentarzowych. Potwierdził on istnienie korelacji między pozycją gospodarza a liczbą służby, wymiarem pańszczyzny oraz inwentarzem żywym³³. Nawiązał również do dyskusji nad występowaniem różnic w wielkości rodziny biologicznej w zależności od jej statusu materialnego i społecznego. W literaturze od dawna spierano się o powody takiej sytuacji,

²⁸ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 92.

²⁹ Tamże, s. 49.

³⁰ Anna Laszuk, *Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa 1999, s. 108.

³¹ Jan Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII wieku*, [w:] tegoż, *Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII wieku*, Warszawa 1956, s. 211; Jerzy Topolski, *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII wieku w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*, Warszawa 1956, s. 130 i n.; Stanisław Borowski, *Kształtowanie się rolniczego rynku pracy w Wielkopolsce w okresie od wielkich reform agrarnych od 1807–1860*, Poznań 1963, s. 128 i n.

³² M. Kopczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 46.

³³ Tamże, s. 62, 133, 134. Podobnie: Waclaw Odyniec, *Gburzy i golce na Żuławach w roku 1673*, „Rocznik Gdański” 14, 1955, s. 189–206.

wskazując większą liczbę rodzących się dzieci w rodzinach zamożniejszych³⁴ lub co najmniej większą ich przeżywalność³⁵. Potwierdzenie takich prawidłowości znajdujemy w literaturze przedmiotu dotyczącej chłopskich społeczeństw pre-industrialnych różnych regionów Europy³⁶, w tym Polski³⁷. Z kolei Jacek Kochanowicz nawiązywał do teorii Aleksandra Czajanowa, według której wielkość gospodarstwa domowego była dostosowana do wielkości siły roboczej³⁸. Ta zaś mogła być zróżnicowana na kolejnych etapach cyklu rozwojowego gospodarstwa kmiecego. Zapotrzebowanie na służbę domową zależało też od struktury wieku członków rodziny biologicznej i płci dzieci, co pokazali w swoich badaniach Michał Kopczyński i Radosław Poniak, dopracowania wymaga jednak powiązanie danych demograficznych z informacją o wielkości arealu będącego w dyspozycji gospodarstwa³⁹. Niestety jednoznaczne rozstrzygnięcie problemu bilansu siły roboczej gospodarstwa kmiecego oraz wzajemnej zależności czynników ją warunkujących na dzisiejszym etapie badań zarówno gospodarczych, jak i demograficznych nie jest możliwe, zwłaszcza że „nie sposób udzielić odpowiedzi na pytanie, na ile zapotrzebowanie gospodarstw samodzielnych ekonomicznie na siłę roboczą zaspakajane było przez ogrodników i napływowych robotników sezonowych” oraz członków niesamodzielnych gospodarstw kmiecych⁴⁰.

W związku z tym w kontekście danych dostarczanych przez rejestry z lat 1552, 1563 i 1578–1581, pozwalających zorientować się jedynie o przeciętnej wielkości nadziałów kmiecych, a nie wewnętrznej strukturze gospodarstwa domowego czy jego obciążeniach lub wyposażeniu, ważne jest przede wszystkim potwierdzenie w badaniach demograficznych reguły, że im większy areal, tym większe

³⁴ Wincenty Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*, Warszawa 1959.

³⁵ I. Gieysztorowa, *Wstęp* [1], s. 164.

³⁶ Zvi Razi, *Life, Marriage and Death in a Medieval Parish: Economy, Society and Demography in Halesowen, 1270–1400*, Cambridge 1980; John Landers, *Death and the Metropolis: Studies in the Demographic History of London, 1670–1830*, Cambridge 1993, s. 186–188; Gregory Clark, Gillian Hamilton, *Survival of the Richest: The Malthusian Mechanism in Pre-Industrial England*, „The Journal of Economic History” 66, 2006, no. 3, s. 707–736.

³⁷ Piotr Guzowski, *Demografia rodziny szlacheckiej w świetle najnowszych badań genealogicznych*, „Przeszłość Demograficzna Polski” 30, 2011, s. 16–21; tenże, *Demograficzne uwarunkowania funkcjonowania rodziny chłopskiej na przełomie średniowiecza i nowożytności*, [w:] *Rodzina, gospodarstwo domowe i pokrewieństwo na ziemiach polskich w perspektywie historycznej – ciągłość czy zmiana?*, red. Cezary Kukło, Warszawa 2011, s. 88–93.

³⁸ Jacek Kochanowicz, *The Peasant Family as an Economic Unit in The Polish Feudal Economy of The Eighteenth Century*, [w:] *Family Forms in Historic Europe*, red. Richard Wall, współpr. Jean Robin i Peter Laslett, Cambridge 1983, s. 153–166; tenże, *Spór o teorię gospodarki chłopskiej. Gospodarstwo chłopskie w teorii i w historii gospodarczej*, Warszawa 1992, s. 73–79, 133.

³⁹ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 132; Radosław Poniak, *Służba domowa na ziemiach polskich od połowy XVIII do końca XIX wieku*, Warszawa 2014, s. 147.

⁴⁰ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 62.

zapotrzebowanie na pracę realizowane przez członków rodziny biologicznej i/albo służbę najemną, a co za tym idzie, liczniejsze gospodarstwo domowe (tab. 5).

Tabela 5. Przeciętne zaludnienie gospodarstw domowych wedle pozycji społecznej głowy gospodarstwa w XVIII wieku

Kategoria	Przeciętna wielkość gospodarstwa domowego
Kujawy	
Pełnorolni	7,15
Ludność rolnicza	5,93
Młyny i karczmy	5,43
Rzemieślnicy	3,65
Komornicy na roli	4,14
Trzy parafie ziemi wieluńskiej	
Kmiecie i półrolnicy	7,42
Czynszownicy	6,61
Zagrodnicy i chałupnicy, komornicy na roli	4,94
Wielkopolska w świetle inwentarzy	
Chłopi pełnorolni	7,42
Chłopi niepełnorolni	5,21

Źródło: M. Kopczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 94.

Jeśli uznamy, że w drugiej połowie XVI wieku warunki gospodarowania na roli nie odbiegały znacznie od późniejszych, a przecież nie doszło do przełomu technologicznego w rolnictwie, a warunki społeczno-gospodarcze miały zbliżoną charakterystykę, wówczas możemy odnieść do początków epoki wczesnonowożytnej także osiemnastowieczne dane demograficzne. Symulacja produkcji zbożowej kmiecych gospodarstw rolnych wskazuje, że minimalny areal niezbędny do wyżywienia czteroosobowego gospodarstwa (dwoje dorosłych i dwoje dzieci) wynosił ćwierć łanu⁴¹. Gospodarstwa nieco większe, dysponujące arealem półłanowym, potrzebowały dodatkowej siły roboczej w postaci np. jednego czeladnika – służącego, którego praca była niezbędna nie tylko na roli chłopskiej, ale również folwarcznej. Warunki społeczno-gospodarcze na wsi pańszczyźnianej sprawiały, że każde ćwierć łanu dodatkowego uposażenia w ziemię generowało zapotrzebowanie przynajmniej na jedną parę dorosłych rąk do pracy (w gospodarstwie kmiecy i folwarcznym)⁴²,

⁴¹ Piotr Guzowski, *Wyznaczniki biedy w społeczności chłopskiej w początkach epoki nowożytnej*, [w:] *Bieda w Polsce*, red. Grzegorz Miernik, Kielce 2012, s. 34–44.

⁴² Andrzej Wyczański, *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500–1580*, Warszawa 1960, s. 133–138; Marcin Kamler, *Folwark szlachecki w Wielkopolsce w latach 1580–1655*, Warszawa 1976, s. 63–74.

ale zapewniało też potrzeby konsumpcyjne liczniejszego gospodarstwa domowego. Skłonni jesteśmy także przyznać, że większy areal potencjalnie wpływał pozytywnie na standard życia rodzin kmiecyh i szanse wychowania do wieku dorosłego liczniejszej grupy potomstwa (przeciętnie więcej o jedno dziecko na 0,5 łanu). W XV i XVI wieku w rodzinach elity wiejskiej zarówno okres trwania małżeństwa był dłuższy niż w rodzinach „zwykłych kmieci”, jak też przeżywalność dzieci była wyższa⁴³. Dlatego w obliczeniach należy przyjąć, że na gospodarstwo o areale jednołanowym w szczytowym momencie jego rozwoju przypadało 8 osób rodziny biologicznej i służby. W przypadku gospodarstw większych w razie potrzeby dodatkową siłę roboczą rekrutowano m.in. spośród komorników czy ogrodników, którzy w rejestrach podatkowych byli odnotowywani jako oddzielne kategorie i nie ma potrzeby wliczania ich do przeliczników kmiecyh. Z drugiej strony niski poziom nasycenia komornikami czy ogrodnikami mógł owocować koniecznością stałego zatrudnienia większej liczby czeladników i włączenia ich do kmiecego gospodarstwa domowego. Dlatego w regionach pozbawionych komorników warto doszacować liczbę potencjalnej służby w gospodarstwach dysponujących arealem łanowym lub większych o jedną lub nawet dwie osoby. Z kolei na obszarach z dominującą gospodarką czynszową 8 osób było w stanie zarządzać i wyżywić się w gospodarstwie jednołanowym, a nawet większym⁴⁴.

Gospodarstwa komornicze, rzemieślnicze i plebańskie

Rejestry poborowe z lat 1578–1581 notują dwie kategorie komorników: z bydłem i bez bydła. Zróżnicowanie to wskazuje na konieczność zastosowania dwóch oddzielnych przeliczników. Szukając odpowiednich mnożników, także w tym przypadku można odwołać się do badań demograficznych nad społeczeństwem wiejskim XVIII wieku i źródeł z tego okresu, które informują o występowaniu dwóch grup komorników zdefiniowanych inaczej niż na początku epoki nowożytnej, a mianowicie komorników uposażonych w ziemię i komorników-kątników⁴⁵. Na potrzeby naszej analizy zdecydowaliśmy się utożsamiać szesnastowiecznych komorników bez bydła z osiemnastowiecznymi komornikami-kątnikami, a z kolei komorników z bydłem – z komornikami osadzonymi na ziemi.

W analizie spisu pogłównego z 1662 roku z województwa pomorskiego Michał Kopczyński zauważył, że ponad 70% komorników-kątników mieszkało

⁴³ P. Guzowski, *Demograficzne uwarunkowania* [37], s. 90–93.

⁴⁴ Stefan Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa i kapituły chełmińskiej w XVII–XVIII wieku*, cz. 1: *Gospodarstwo chłopskie*, Toruń 1961, s. 133–136.

⁴⁵ M. Kopczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 81.

pojedynczo lub po dwie osoby w gospodarstwie kmiącym⁴⁶. Z kolei dane kujawskie z końca XVIII wieku pokazują, że gospodarstwo komorników uposażonych w ziemię liczyło przeciętnie nieco powyżej 4 osób, a więc było mniej liczne niż kmiecie (tab. 5). Analiza udostępnionych w bazie MOSAIC danych z terenu Kujaw, grupujących niestety oba typy komorników w jednej kategorii, pokazuje, że ponad 75% z nich mieszkało pojedynczo przy innych gospodarstwach lub w zespołach 2–5 osobowych (tab. 6). Dlatego celowe wydaje się przyjęcie dla komorników bez bydła przelicznika 2, a dla komorników z bydłem 4.

Tabela 6. Komornicy w gospodarstwa kujawskich w końcu XVIII wieku

Liczba komorników w gospodarstwie	Liczba gospodarstw komorniczych lub z komornikami	Odsetek gospodarstw komorniczych lub z komornikami	Odsetek komorników
1	159	23,52	7,79
2	179	26,48	17,55
3	117	17,31	17,21
4	91	13,46	17,84
5	63	9,32	15,44
6	34	5,03	10
7	15	2,22	5,15
8	5	0,74	1,96
9	4	0,59	1,76
10	3	0,44	1,47
11	3	0,44	1,62
13	1	0,15	0,64
15	1	0,15	0,74
17	1	0,15	0,83

Źródło: Mikołaj Szotysek, CEURFAMFORM database, Kujavia, Version 0.1.

Przyjęty początkowo przez Adolfa Pawińskiego przelicznik 5 osób przypadających na wiejską rodzinę rzemieślniczą w zasadzie zaakceptowała Irena Gieysztorowa. Badania Michała Kopczyńskiego i Anny Laszuk wskazują jednak, że raczej miał wydawca *Źródeł Dziejowych* zmniejszając z czasem wysokość mnożnika do 4. W drugiej połowie XVII wieku rzemieślnicze rodziny na wsi podlaskiej liczyły bowiem przeciętnie 3 osoby powyżej 10. roku życia⁴⁷, ponad sto lat później na Kujawach przeciętne zaludnienie rzemieślniczego gospodarstwa wynosiło 3,65 osoby (tab. 5). W związku z tym rozsądne będzie przyjęcie w kalkulacjach

⁴⁶ Tamże, s. 63.

⁴⁷ A. Laszuk, *Ludność* [30], s. 81.

populacji na podstawie rejestrów podatkowych z przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVI wieku przelicznika 4.

Większe były gospodarstwa domowe karczmarzy i młynarzy. W województwie pomorskim w 1662 roku te pierwsze liczyły przeciętnie 4,15 osób powyżej 10. roku życia na dym, a drugie – prawie 6 takich osób. Po doszacowaniu najmłodszych dzieci gospodarstwa młynarzy i karczmarzy liczyłyby średnio 6,9 osób na dym, czyli prawie tyle, ile dymy młynarskie i karczmarzarskie na Kujawach w końcu XVIII wieku (7,09). W związku z tym, że na potrzeby obliczeń stanu populacji szesnastowiecznej posługujemy się formułą gospodarstwa domowego, a nie dymu, przyjęty przelicznik musi być niższy, tak jak niższa jest średnia liczebność gospodarstwa tego typu (tab. 5) i proponujemy, by wynosił 6⁴⁸.

Jeszcze większe było gospodarstwo plebańskie. Wydaje się, że przy różnym poziomie precyzji zapisów źródłowych oraz braku wiedzy o strukturze gospodarstw dzwonników czy organistów powinno się stosować jeden przelicznik dla całego gospodarstwa, na czele którego stał proboszcz. Badania nad siedemnastowiecznym Podlasiem wskazują, że wartość 6 przyjęta przez Pawińskiego powinna być podniesiona, gdyż wiejskie parafie rzymsko-katolickie liczyły średnio na początku lat siedemdziesiątych XVII wieku 8,4 osoby⁴⁹. Mniejszym zaludnieniem charakteryzowały się gospodarstwa wiejskich plebanów unickich, liczące przeciętnie po 4,5 osoby⁵⁰. W obu przypadkach dane nie obejmowały dzieci do lat 10 oraz osób starszych (a jest wielce prawdopodobne, że takie na plebanii były), uznanych za niezdolnych do zapłacenia podatku pogłównego. Duża różnica w zaludnieniu gospodarstw domowych między obrządkami i wyznaniem chrześcijańskimi wynikała zapewne z dysproporcji w uposażeniu parafii (rzymsko-katolickie były najbogatsze, prawosławne najbiedniejsze)⁵¹, bezpiecznym zabiegiem będzie więc przyjęcie przelicznika 10 dla parafii rzymsko-katolickich i 5 dla prawosławnych, które były podstawą utworzenia po unii brzeskiej unickiej sieci parafialnej.

⁴⁸ M. Koczyński, *Studia nad rodziną* [26], s. 49–50, 94. „W świetle spisów kujawskich dzieci do 10 roku życia stanowiły 68,6% ogółu dzieci głów gospodarstw domowych, 17,2% gospodarzy oraz aż 27,9% komorników krewnych. Oznacza to, że dane spisów pruskich musimy przemnożyć przez 3,18 w odniesieniu do dzieci gospodarzy, 1,21 w odniesieniu do krewnych i 1,39 w przypadku komorników”.

⁴⁹ A. Laszuk, *Ludność* [30], s. 150.

⁵⁰ Tamże, s. 153.

⁵¹ Przemysław Czyżewski, *Dobra ziemska Kościoła ewangelicko-reformowanego w powiecie grodzieńskim w końcu XVIII wieku w świetle źródeł skarbowych*, [w:] *Studia nad reformacją*, red. Elżbieta Bagińska, Piotr Guzowski, Marzena Liedke, Białystok 2010, s. 136–142.

Gospodarstwo szlacheckie

W celu oszacowania ludności zamieszkującej gospodarstwa szlacheckie trzeba rozwiązać kilka problemów badawczych, które umożliwią ustalenie podstawowych przeliczników.

Pierwszy z nich dotyczy liczebności gospodarstw szlachty nieposiadającej poddanej ludności kmiecej. W kontekście informacji zawartych w rejestrach podatkowych z lat 1578–1581 należy zastosować założenia przyjęte dla chłopskich gospodarstw domowych i powiązać liczbę mieszkańców z arealem opodatkowanej ziemi. Najbiedniejsze gospodarstwa szlachty bezkmiecej nie posiadały zapewne służby i odpowiednim przelicznikiem wydaje się 5 w przypadku areалу do połowy łąnu. Wraz z lepszym uposażeniem rosło też zaludnienie gospodarstwa domowego i wydaje się należy je podnosić według modelu kmiecego o jedną osobę, co ćwierć łąnu.

Większy kłopot stanowi oszacowanie liczby dworów oraz folwarków szlachty posesjonatów i ich zaludnienia. Jak zauważył Cezary Kukło, „wbrew powszechnemu mniemaniu ciągle niewiele wiemy o wielkości wiejskiego gospodarstwa szlacheckiego. W XVI stuleciu biologiczną rodzinę szlachcica, przeciętnie 5-, 6-osobową, należałoby uzupełnić, jak wynika z badań A. Wyczańskiego, o ok. 7 pracowników najemnych na folwarku, co dawałoby łącznie ok. aż 12–13 domowników”⁵². W przypadku naszych badań należy rozróżnić gospodarstwo domowe, zamieszkujące dwór szlachecki, od folwarku, w którym przebywali pracownicy najemni wykonujący zadania związane z pańską gospodarką rolno-hodowlaną.

Podstawę obliczeń w tym przypadku muszą stanowić dane o szlacheckich właścicielach płatnikach podatku zawarte w rejestrach poborowych, gdyż nie odnotowują one ani dworów, ani liczby i wielkości folwarków.

Trzon szlacheckiego gospodarstwa domowego stanowiła rodzina nuklearna. W świetle rejestrów pogłównego z lat 1662–1676 i spisów z lat 1790–1791 charakterystyczna jest stosunkowo nieduża liczba dzieci głów gospodarstw domowych zamieszkujących w dworach. W przypadku pogłównego z XVII wieku, uwzględniającego tylko dzieci powyżej 10. roku życia, średnia nie przekraczała 1⁵³, a źródła ponad sto lat młodsze, obejmujące wszystkie zamieszkałe z rodzicami potomstwo szlacheckie, wskazują na przeciętną niższą niż 2⁵⁴. Na wynikającą z badań niską przeciętną liczbę dzieci szlacheckich olbrzymi wpływ miał duży odsetek gospodarstw rodzin bezdzietnych (bez dzieci powyżej 10. roku życia w przypadku po-

⁵² Cezary Kukło, *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*, Warszawa 2009, s. 360.

⁵³ A. Laszuk, *Ludność* [30], s. 112.

⁵⁴ Michał Kopeczyński, *Szlacheckie gospodarstwo domowe – szlachecka rodzina w Koronie w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny polskiej w kontekście europejskim*, red. Dobrochna Kałwa, Adam Walaszek, Anna Zarnowska, Warszawa 2005, s. 35.

głównego z siedemnastego wieku) lub osób samotnych oraz mobilność społeczna⁵⁵. Znaczący udział w gospodarstwach szlacheckich miała natomiast służba zarówno szlacheckiego, jak i plebejskiego pochodzenia. Według Michała Kopczyńskiego pod koniec XVIII wieku dwory i rezydencje szlacheckie posiadały od 3 do 5 służących⁵⁶. Olbrzymie zróżnicowanie ekonomiczne panujące w tej grupie społecznej⁵⁷ nie sprzyja zastosowaniu jednolitego przelicznika, ale z uwagi na fakt, że zniuansowanie go wymaga rekonstrukcji struktury majątkowej szlachty (co przy szacowaniu stanu populacji całego kraju nie wchodzi w grę), proponujemy powiązanie go z zaludnieniem folwarków i liczbą łąnów kmiecych przypadających na szlacheckiego właściciela. Punktem wyjścia jest więc przeciętnie czteroosobowa rodzina szlachecka, do której należy doszacować szlacheckich krewnych oraz plebejską i szlachecką służbę dworską i folwarczną, która jest trudna do rozróżnienia w źródłach demograficznych z końca XVIII wieku⁵⁸. Dlatego idąc za wskazaniem dotychczasowych badań można jedynie przyjąć zasadę, że im większy areal ziemi kmiecej opodatkowanej przez szlachcica, tym potencjalnie wyższy jego status ekonomiczny, a co za tym idzie, większa liczba służby. Proponujemy więc, by przelicznik wynosił 1 służącego na 2 opodatkowane łąny kmiecie.

Adolf Pawiński zakładał, że statystycznie na każdą wieś (niezależnie od rodzaju własności) przypadają jeden dwór utożsamiany przez niego z folwarkiem. Nie wprowadzając rozróżnienia między służbą dworską a personelem folwarcznym, przyjmował na jeden dwór (a więc w praktyce na jedną wieś) 6 osób czeladzi obok 5 osób rodziny dworskiej⁵⁹. Władysław Czerkawski postulował zwiększenie tego przelicznika do 15 osób (łącznie rodziny dworskiej oraz czeladzi dworskiej i folwarcznej)⁶⁰. Natomiast Irena Gieysztorowa w komentarzu do mapy Mazowsza w drugiej połowie XVI wieku uznała liczbę 5 osób czeladzi na folwark jako liczbę maksymalną⁶¹. Operowanie przelicznikami liczby osób na folwark jest jednak o tyle problematyczne, że nie dysponujemy źródłami pozwalającymi na oszacowanie ich liczby w przypadku szlachty. Co więcej, różnice w rozmiarach ich arealu uprawnego musiały z całą pewnością przekładać się na duże zróżnicowanie w liczbie zatrudnianych na stałe pracowników. Przy czym ponad wszelką

⁵⁵ A. Laszuk, *Ludność* [30], s. 111.

⁵⁶ M. Kopczyński, *Szlacheckie* [54], s. 36.

⁵⁷ Andrzej Wyczański, *Uwarstwienie społeczne w Polsce XVI wieku: studia*, Wrocław 1977; Leon Polaszewski, *Szlachta Wielkopolski na podstawie rejestrów pogłównego z lat 1673–1676*, [w:] *Spółczesność Staropolskie*, red. Andrzej Wyczański, t. 3, Warszawa 1983, s. 229–266; Anna Laszuk, *Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r.*, „Przegląd Historyczny” 79, 1988, z. 3, s. 425–456.

⁵⁸ M. Kopczyński, *Szlacheckie* [54], s. 36.

⁵⁹ A. Pawiński, *Ludność*, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. XII [12], s. 105–107.

⁶⁰ W. Czerkawski, *Metoda* [13], s. 8–12.

⁶¹ I. Gieysztorowa, *Charakter i wielkość osad* [15], s. 82.

wątpliwość zdecydowana większość folwarków szesnastowiecznych ich zatrudniała (tab. 7). Wobec braku możliwości bezpośredniej oceny liczby i wielkości folwarków, jedynym wyjściem w tej sytuacji wydaje się oszacowanie liczby osób zatrudnionych w folwarkach w oparciu o liczbę łąnów kmiecych, zanotowanych w rejestrach poborowych, przy czym oczywiście kluczowym jest w tym miejscu wybór odpowiedniego przelicznika, uwzględniającego zarówno różnice w nasyceniu stałym personelem folwarków o różnej wielkości, jak i też poszczególnych typów własności i kategorii majątkowych i wynikających z tego różnic w nasyceniu folwarkami. Badania Anny Kamler dla folwarków królewskich w Małopolsce (tab. 8) wskazują na obecność najczęściej 6–8 osób stałego personelu w folwarkach zatrudniających pracowników najemnych. Niestety autorka w studiach tych nie powiązała liczby personelu z areałem uprawnym i areałem kmiecym będącym do dyspozycji gospodarstw folwarcznych⁶².

Tabela 7. Folwarki królewskie z personelem najemnym w Małopolsce w XVI wieku

Lata	Województwo	Liczba folwarków		Liczba służby	
		ze służbą	bez służby	ogółem	na 1 folwark
1512–1533	krakowskie	13	–	97	7
	lubelskie	•	•	•	•
	sandomierskie	24	–	115	5
	razem	37	–	212	6
1560–1590	krakowskie	45	3	282	6
	lubelskie	12	3	115	10
	sandomierskie	57	11	418	7
	razem	114	17	815	9

Źródło: A. Kamler, *Chłopi jako pracownicy* [62], s. 138.

Z dotychczasowych badań wiemy, że w posiadłościach szlacheckich od 50 do 60% ziemi znajdowało się w użytkowaniu chłopskim (i była ona opodatkowana), a resztą bezpośrednio zarządzał dwór (tab. 9)⁶³. Na podstawie danych podatkowych możemy określić więc prawdopodobny areał będących do dyspozycji szlachty folwarków. Należy przy tym podkreślić, że wzajemne relacje ziemi kmiecej i folwarcznej w dobrach kościelnych i królewskich kształtowały się zupełnie inaczej. W majątkach arcybiskupów gnieźnieńskich, biskupów wrocławskich czy chełmińskich ziemie uprawiane przez folwark stanowiły ok 10%

⁶² Anna Kamler, *Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, Warszawa 2005, s. 138–142.

⁶³ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem* [42], s. 131–132.

(lub nieco więcej) wszystkich gruntów⁶⁴. Większy odsetek zdarzał się we wsiach należących do kapituły gnieźnieńskiej, sięgając 20%⁶⁵. Z kolei w dobrach królewskich odsetek ziemi folwarcznej nie przekraczał 25% wszystkich uprawianych gruntów⁶⁶. Rodzaj własności powinien być więc brany pod uwagę w przypadku próby oszacowania mieszkańców folwarków.

Tabela 8. Liczba personelu najemnego w folwarkach królewskich województwa krakowskiego w XVI wieku

Lata	Starostwo lub dzierżawa	Liczba folwarków ze służbą	Liczba służby ogółem	Średnia służby na folwark
1512–1533	krzeszowskie	1	4	4
	olsztyńskie	4	33	8
	oświęcimskie	6	48	8
	spiskie	2	12	6
	razem	13	97	6
1560–1590	jasielskie	6	39	6
	krzepickie	3	20	6
	krzeszowskie	5	31	6
	lełowskie	1	7	7
	niepołomickie	6	37	6
	osieckie	4	25	6
	olsztyńskie	5	33	6
	sądeckie	4	19	5
	wielkorządy	5	34	7
	żarnowieckie	6	37	6
razem	45	282	6	

Źródło: A Kamler, *Chłopi jako pracownicy* [62], s. 142.

⁶⁴ Jerzy Topolski, *Gospodarstwo wiejskie w dobrach arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1958, s. 141; Leonid Żytkowicz, *Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI w. Tablice*, Warszawa 1962, tabl. 43; S. Cackowski, *Gospodarstwo wiejskie* [44], s. 109.

⁶⁵ J. Topolski, *Gospodarstwo wiejskie* [64], s. 135.

⁶⁶ Edward Trzyna, *Położenie ludności wiejskiej w Królewstwach województwa krakowskiego w XVII wieku*, Wrocław 1963, s. 62; Andrzej Wyczański, *Studia nad gospodarką starostwa korczyńskiego 1500–1660*, Warszawa 1964, s. 16, 101; Jadwiga Muszyńska, *Gospodarstwo chłopskie w starostwie sandomierskim 1510–1663*, Kielce 1991, s. 45.

Tabela 9. Podział areалу w posiadłości szlacheckiej 1551–1580

Region	Ogółem (łany)	Folwark (%)	Kmiecie (%)
4 regiony	8,1	44	56
Małopolska	8,8	45	55
Mazowsze	9,1	40	60
Wielkopolska wschodnia	7,1	50	50
Wielkopolska zachodnia	7,9	44	56

Źródło: A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem* [42], s. 113.

W przypadku najpopularniejszego, ale najslabiej rejestrowanego przez źródła, folwarku szlacheckiego dysponujemy opracowaniami pozwalającymi powiązać wielkość areалу folwarcznego z jego zapotrzebowaniem na pracę. Andrzej Wyczański w swej fundamentalnej pracy poświęconej gospodarstwu funkcjonowaniu folwarków szlachty drobnej i średniej w latach 1500–1580, opierając się na rozmiarach areалу folwarcznego uprawianego z wykorzystaniem własnego sprzężaju, wskazywał na konieczność zatrudniania przez przeciętny folwark (o areale 3,5–4,0 łanu) zależnie od regionu, od 2 do 4 osób stałego personelu w celu zabezpieczenia uprawy ziemi (1 osoba na każde 0,5 łanu w uprawie własnej) i dalszych 2–4 osób personelu dodatkowego (pasterz, dziewczka, oraz – w przypadku folwarków nie znajdujących się w bezpośrednim zarządzie właściciela – dwornika i dworki)⁶⁷. W tabeli 10 zaprezentowano kalkulację zapotrzebowania na pracowników najemnych w przeciętnym folwarku szlacheckim w drugiej połowie XVI wieku z uwzględnieniem różnic regionalnych w tym zakresie.

W kolumnach podających zapotrzebowanie na personel stały i liczbę personelu na jeden łan kmiecy uwzględniono liczbę osób niezbędnych do obsługi inwentarza żywego i prowadzenia prac polowych (pierwsza cyfra) oraz personel pomocniczy w postaci pasterza i dziewczki (druga cyfra). Pominięty został natomiast personel zarządzający (dwornik i dworka) jako pojawiający się jedynie w przypadku folwarków niebędących w bezpośrednim zarządzie właściciela. Uzyskane wartości, zawierające się w przedziale 0,7–1,8 osoby na łan kmiecy mają jednak jedną wadę – odnoszą się do modelowego, przeciętnego folwarku, który można uznać za typowy dla majątków dysponujących 4–6 łanami kmiecymi.

Dane zawarte w pracy Marcina Kamlera dotyczącej organizacji folwarków drobnej i średniej szlachty wielkopolskiej w latach 1580–1655 pozwalają natomiast na analizę różnic zachodzących między folwarkami o różnej wielkości. Dla końca XVI wieku (lata 1580–1605) zauważalny jest wysoki udział uprawy własnej (sprzężajem folwarcznym) w relacji do uprawy kmiecej w folwarkach

⁶⁷ A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem* [42], s. 131.

Tabela 10. Kalkulacja zapotrzebowania na stały personel w przeciętnym folwarku szlacheckim w drugiej połowie XVI stulecia

Region	Areal średni folwarku (łany)	Uprawa własna (łany)	Zapotrzebowanie na personel stały (liczba osób)	Areal kmiecy (łany)	Personelu na łan kmiecy
Małopolska	4	1,6	3 + 1	4,8	0,6 + 0,4
Mazowsze	3,6	0,8	2 + 2	5,6	0,35 + 0,35
Wlkp. wsch.	3,6	1,9	4 + 2	3,4	1,2 + 0,6
Wlkp. zach.	3,5	1,3	2 + 2	4,4	0,45 + 0,45

Źródło: A. Wyczański, *Studia nad folwarkiem* [42], s. 131–132.

najmniejszych i stopniowe zmniejszanie znaczenia uprawy własnej wraz ze wzrostem rozmiarów folwarku. Dane o średnim nasyceniu kmieciami na jeden łan folwarczny wynoszącym od 0,9 gospodarstwa kmiecego w folwarkach do 2 łanów po 1,2 gospodarstwa w folwarkach o areale ponad 11 łanów pozwalają (przy założeniu średniej wielkości gospodarstwa kmiecego na około 0,7 łanu⁶⁸) na wyliczenie hipotetycznego udziału uprawy własnej folwarków w obrębie jednego łanu folwarcznego, a także na oszacowanie zapotrzebowania na stały personel folwarczny w przeliczeniu na jeden łan folwarczny i jeden łan kmiecy (tab. 11)⁶⁹.

Otrzymany wynik sugeruje nasycenie najmniejszych folwarków o areale do 2 łanów (które można utożsamiać z gospodarstwami szlachty drobnej) personelem folwarczny na poziomie średnio 2,2 osoby na jeden łan kmiecy. W przypadku szlachty nieco zamożniejszej (posiadaczy od 2 do około 8–10 łanów kmiecych) średnia wynosi 1,9 osoby na łan kmiecy. W przypadku jednostek majątkowo-gospodarczych dysponujących więcej niż 8–10 łanami kmiecymi byłoby to natomiast około 1,4 osoby na łan kmiecy, przy czym dane te odnoszą się do zapotrzebowania na stałych pracowników bezpośrednio zaangażowanych w uprawę ziemi folwarczej. Uwzględnienie personelu dodatkowego (pasterzy i/lub dziewczek służebnych) wiązałoby się z koniecznością nieznacznego podwyższenia tych średnich w przypadku większych folwarków. Wyliczenia te stoją w sprzeczności z zakładanym przez Marcina Kamlera na 0,75 osoby na łan folwarczny średnim nasyceniem personelem stałym. Przekładałoby się ono bowiem na jedynie 1,2 osoby najemnego personelu na łan kmiecy w folwarkach do 2 łanów, 1,1 osoby w folwarkach o areale 2–11 łanów i 0,9 osoby w folwarkach ponad 11-łanowych. Średnia 0,75 osoby na łan folwarczny wyliczona jednak została przez autora w oparciu o informacje jedynie dla 16 folwarków, z których niemal wszystkie (15 przypadków) miały areal 2–7 lub 7–11 łanów. Na dodatek

⁶⁸ Patrz tabela 1.

⁶⁹ M. Kamler, *Folwark szlachecki* [42], s. 26–43.

Tabela 11. Kalkulacja zapotrzebowania na stały personel w przeliczeniu na jeden łan folwarczny i jeden łan kmiecy

Wskaźniki	Wielkość folwarku			
	do 2 łanów	2–7 łanów	7–11 łanów	ponad 11 łanów
Kmiecie na łan folwarczny	0,9	1,0	1,0	1,2
Areał uprawy własnej w łanach	0,7	0,65	0,65	0,6
Niezbędne osoby personelu na łan folwarczny	1,4	1,3	1,3	1,2
Niezbędne osoby personelu na łan kmiecy	2,2	1,9	1,9	1,4

Źródło: obliczenia własne.

informacje w większości odnosiły się nie do wieku XVI, lecz do XVII. Dla końca XVI wieku pewniejsze wydają się w tej sytuacji wyliczenia oparte na zapotrzebowaniu na pracę. Zakładając, że folwarki o areale do 2 łanów, 2–7 łanów i 7–11 łanów w większości należały do szlachty posiadającej w swej dyspozycji nie więcej niż 10 łanów kmiecych, można założyć, że majątki szlacheckie w Wielkopolsce o takich rozmiarach wymagają minimalnego przelicznika 2 osób na łan kmiecy, by uwzględnić obecność stałego personelu folwarcznego. Dla majątków szlacheckich posiadających ponad 10 łanów kmiecych byłoby to około 1,5 osoby na łan kmiecy w przypadku Wielkopolski. Przy czym kalkulacja ta dotyczy jedynie liczby osób zatrudnionych bezpośrednio do uprawy ziemi bez uwzględniania możliwej obecności personelu dodatkowego (pasterze, dziewczki), a także maksymalne wykorzystanie zasobów gospodarczych majątków objawiające się przewagą areału folwarcznego nad kmiecym w tych majątkach. Dla wielkiej własności – w tym także majątków należących do instytucji kościelnych i króla – z uwagi na brak odpowiednich badań proponowany przelicznik może mieć charakter wyłącznie spekulatywny. Można jednak założyć, że nie powinien on wynosić więcej niż 1 osobę personelu folwarcznego na jeden łan kmiecy. W przypadku bowiem dużych kompleksów majątkowych podwyższone nasycenie gospodarstwami kmiecymi zmniejszało znacząco zapotrzebowanie na pracowników zatrudnionych bezpośrednio przy uprawie. Jednocześnie jednak – wobec braku bezpośredniego zarządu właściciela – pojawiała się zapotrzebowanie na pracowników kierujących pracami folwarku (dwornik lub dworka) i personel dodatkowy (pasterz, dziewczka). Trudno też w obecnej chwili określić rozmiar majątku w łanach kmiecych, od którego należałoby stosować zmieniony przelicznik.

Podsumowanie

Kwestie przyjęcia nowych przeliczników i użycia oryginalnych rejestrów podatkowych (zamiast edycji w serii *Źródła Dziejowe*) są kluczowe dla nowych kalkulacji stanu i struktury populacji Polski w drugiej połowie XVI wieku. Zaproponowane przez Irenę Gieysztorową porównanie danych z poboru łąnowego z roku 1552 roku (rejestrującego kmieci) z najbliższymi chronologicznie z lat sześćdziesiątych (naliczających podatek od użytkowanej ziemi), pozwala zróżnicować regionalnie przelicznik liczby gospodarstw kmiecych na opodatkowany łąn, a rozwinięte od lat osiemdziesiątych XX wieku badania z zakresu demografii historycznej opisują wielkość gospodarstw domowych szeregu grup ludności wiejskiej. Najwięcej wątpliwości wśród nich wzbudza zaludnienie gospodarstw domowych szlachty i folwarków. Zaproponowane przez nas przeliczniki dla tej grupy mieszkańców Polski oparte zostały na sondażowych badaniach demograficznych nad szlachecką rodziną staropolską i gospodarczych kalkulacjach zapotrzebowania na pracę w szlacheckich folwarkach. Zakładamy, że prezentują one raczej minimalne wartości i wraz z rozwojem badań mogą ulec modyfikacjom. Ewentualne zmiany nie wpłyną jednak zasadniczo na obliczenia liczby mieszkańców całego kraju.

Aneks. Propozycja przeliczników w szacunkach zaludnienia Polski w XVI w. w oparciu o rejestry poborowe

Typ gospodarstwa	Przelicznik zaludnienia
Kmiecie do 0,25 łąnu	4
0,25–0,5 łąnu	5
0,51–0,75 łąnu	6
0,76–1 łąn	7
powyżej 1 łąnu	8
Komornicze bez bydła	2
Komornicze z bydłem	4
Ogrodnicze	4
Rzemieślnicze	4
Plebańskie rzymsko-katolickie	10
Plebańskie prawosławne	5
Szlachty bezkmiecej do 0,5 łąnu	5
0,51–0,75 łąnu	6
0,76–1 łąn	7
powyżej 1 łąnu	8
Służba w dworach szlachty posiadającej kmieci	1 osoba na 2 łąny kmieci
Służba w folwarkach szlacheckich	
do 11 łąnów	2 osoby na łąn kmiecy
powyżej 11 łąnów	1,5 osoby na łąn kmiecy

Demographic Conversion Factors in the Assessments of Population in Rural Areas in the Kingdom of Poland in the Second Half of the 16th Century

Summary

The article presents methods of computing the size of the population in the rural areas of the Kingdom of Poland in the second half of the 16th century. As there are no sources such as censuses the assessments of the population have been carried out on the basis of indirect sources, which cannot be precise, such as registers of land taxes of the years 1578–1581; they give information on the number of *mansi* (a *mansus*, *laneus*, a field measurement equal to 16.8 hectares) in a village that belonged or were used by peasants, village headmen, impoverished gentry, innkeepers or were just empty *mansi*. In addition to that, the tax was supposed to be paid by landless lodgers (with and without cattle), craftsmen, millers, ore miners and representatives of other proto industrial professions. According to a suggestion made by Irena Gieysztorowa the authors compare the data of the tax collection of 1552 (from peasant's households) with the chronologically closest ones of the 1560s (the land taxes), which allows to regionally differentiate the conversion factor of the number of peasant households in relation to the taxed *mansi*, representative also of the turn of the 1570s and the 1580s. Moreover, the authors have used the findings of historical demography of the last decades, among other things the conversion factors of the size of households of several groups of rural population. On the basis of the research on the 16th century economy the authors have established the conversion factors of how big was the demand of the farms for permanent hired workforce.

Keywords: population, the Kingdom of Poland, demographic conversion factors, rural population